
УДК 811.161.2:81'374

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ГРАМАТИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ*

У статті схарактеризовано граматичну лексикографію як окрему галузь українського мовознавства, відзначено її пошуковий, індивідуально-авторський характер, що засвідчують насамперед укладені на різних теоретичних засадах граматичні словники. Наголошено на концептуальних особливостях та принципах побудови академічних граматичних словників і словників-довідників службових класів одиниць, на відмінностях уперше використаного формалізованого опису словозмінних ознак слів у граматичному словникові. Обґрунтовано новаторський характер нещодавно створеного словника дієслівного керування, акцентовано увагу на критеріях вибору залежних від дієслова граматичних форм іменників та їхніх закінчень. Позитивно оцінено перший і досить важливий для сучасної мовної практики граматичний словник міжчастиномовних омонімів, у якому зібрано і вичерпно схарактеризовано омоніми та омокомплекси української літературної мови. Констатовано тенденцію до укладання довідково-навчальних словників на матеріалі повнозначних класів слів, присвячених найскладнішим питанням їх граматичного вживання або відмінювання.

Ключові слова: граматична лексикографія, академічні граматичні словники, граматичні словники-довідники, службові класи одиниць, повнозначні частини мови, словозміна, дієвідмінювання, граматична форма, закінчення.

Грамматична лексикографія — порівняно молода галузь українського мовознавства, що перебуває на етапі пошуків, визначення пріоритетів, окреслення граматичних проблем, які можна подати в лексикографічному форматі, тобто словником. Проблематику граматичної лексикографії сьогодні не координує ні Інститут української мови НАН України, ні жоден із центрів, створених на базі педагогічних університетів.

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2018

Свого часу, у першому десятиріччі ХХІ ст., І.Р. Вихованець запланував укласти академічні граматичні словники на матеріалі трьох класів службових одиниць — прийменників, сполучників і часток. Вибір саме службових одиниць був зумовлений тим, що їхні граматичні характеристики обмеженіші, порівняно з граматичними характеристиками слів повнозначних частин мови. Ці граматичні словники започаткували новий граматично-лексикографічний напрямок в українському мовознавстві. Основне їхнє завдання полягало в тому, щоб подати якнайповніші граматичні характеристики реєстрових службових одиниць. У розв'язанні цього завдання автори наштотувалися на досить складну проблему: на яких концептуальних засадах укладати граматичні словники прийменників, сполучників, часток, адже їх неоднаково кваліфіковано в теоретичній граматиці. Яку з відомих концепцій узяти за основу? Саме потреба вибору концепції надала граматичним словникам індивідуально-авторського, суб'єктивного характеру. Це засвідчують, зокрема, два, майже одночасно укладені словники: «Граматичний словник української мови: Сполучники» К. Городенської (Херсон, 2007) і «Толковый словарь служебных частей речи русского языка» Т.Ф. Єфремової (Москва, 2004).

Концепція граматичного словника сполучників, на якій ґрунтована структура його словникових статей, передбачала характеристику двох їхніх граматичних функцій в українській мові: 1) як **виразників формально-синтаксичних зв'язків** — сурядного і підрядного, на підставі чого розмежовано сурядні та підрядні сполучники; оскільки сурядним зв'язком поєднані сурядні частини в складносурядному реченні та однорідні члени в простому ускладненому реченні, то логічно було подати сполучники сурядності в цих двох типах речень; відповідно до того, що поєднано підрядним зв'язком, виокремлено підрядний прислівний зв'язок між підрядною частиною і опорним словом у головній частині, підрядний детермінантний зв'язок між підрядною і головною частиною в складнопідрядних реченнях та підрядний прислівно-кореляційний зв'язок між підрядною частиною і співвідносним займенниковим словом у головній частині складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу; 2) як **виразників семантико-синтаксичних відношень** між підрядною і головною частинами в складнопідрядному реченні або **лише вказівників на ці відношення**. За типом вираженого семантико-синтаксичного відношення сурядні сполучники поділено на шість семантичних груп: єднальні, зіставні, протиставні, розділові, приєднувальні, градаційні, а підрядні — на причинові, наслідкові, часові, умовні, цільові (мети), допустові, відповідності / невідповідності [5: 3 — 4]. Із наведених характеристик сполучників зрозуміло, що граматичний словник цих одиниць оперто на службову слівно-морфемну концепцію сполучника І.Р. Вихованця [2: 28]. Якби структуру словникової статті було вибудовано на основі традиційного потрактування сполучника, то вона була б іншою, передусім обмеженішою щодо граматичної інформації про типи підрядного зв'язку, семантичні групи сурядних і підрядних сполучників тощо.

У «Толковом словаре служебных частей речи русского языка» Т.Ф. Єфремової у статтях сполучників використано кілька однотипних формулювань: «употребляется при соединении...», «употребляется при присоединении...», «употребляется при выражении...», «употребляется при указании...» і под., за якими постає досить лаконічна граматична характеристика конкретного сполучника, що не визначає навіть його належності до відповідної групи за типом вираженого синтаксичного зв'язку [6: 212; 399; 698 — 699 та ін.].

Індивідуально-авторський підхід спостерігаємо і в концепціях граматичного словника прийменників, використаних, з одного боку, у «Словнику українських прийменників. Сучасна українська літературна мова» (Донецьк, 2007), де виокремлено 1705 прийменників і прийменникових еквівалентів, серед яких за спеціально створеною методикою розмежовано 1) власне-прийменники, 2) слова, ужиті у значенні прийменника, 3) слова, що постають у функції прийменника, 4) слова, які за аналогією виступають прийменниками, 5) слова, що вжиті оказіонально як прийменники [7: 9], і з другого боку, у граматичному словникові прийменників, засади якого випрацював І.Р. Вихованець і виділив на їхній основі близько 300 прийменників. На жаль, цього словника він не встиг укласти через хворобу. І.Р. Вихованець уважав, що з теоретичного погляду граматичний словник прийменників — це спроба опису синтаксем — мінімальних семантико-синтаксичних одиниць, оформлених прийменниково-відмінковими формами, і всієї сукупності моделей речення з прийменниками в сучасній українській літературній мові, а з практичного — словник буде нормативним семантико-граматичним довідником для загалу користувачів [3: 30 — 36]. Якщо перший словник прийменників — це переважно граматичний довідник з елементами препозиціоналізації, тобто переходу, уподібнення одиниць різних класів до прийменників, то другий заплановано як академічний граматичний словник прийменників.

Спроби запропонувати певну граматичну інформацію переважно про нові службові одиниці спостерігаємо в словниках, доданих до дисертацій. Зокрема, словники нових прийменників долучили до своїх дисертацій Г.С. Балабан [1] і Т. В. Левакіна [10]. Ці словники цікаві насамперед із погляду фактичного матеріалу, бо подані в них граматичні характеристики нових прийменників визначають належність їх до відповідної семантичної групи та відмінка, з яким вони поєднані.

Практики укладання академічних граматичних словників на матеріалі повнозначних слів в українському мовознавстві ще немає. Причина зрозуміла: потрібен неабиякий хист для того, щоб у лексикографічному форматі викласти величезний обсяг граматичної інформації про слова конкретної повнозначної частини мови. Переважно автори використовують жанр граматичного довідника, для якого відбирають найскладнішу для практичного осягнення граматичну інформацію. Наприклад, у граматичному довідникові «Іменник» (Київ, 2016) Н.Є. Лозова

сформувала кілька тематичних словничків, у яких подала рід невідмінюваних іменників, закінчення родового та кличного відмінків іменників — загальних назв, закінчення родового відмінка іменників — географічних та астрономічних назв, множинних іменників, найскладніші відмінкові закінчення іменників на *-р* [11], тобто ті граматичні форми, які допоможуть правильно вживати іменники на практиці. Цей граматичний довідник має прикладний, консультативно-навчальний характер.

Цікаву концепцію граматичного словника на матеріалі частиномовних класів запропонували Н. Глібчук та У. Дубосевич в укладеному «Словнику міжчастиномовних омонімів сучасної української мови» (Львів, 2016). Це перша спроба лексикографічного опрацювання міжчастиномовної омонімії, у межах якої розмежовано лексико-граматичні та функціональні омоніми з їхнім внутрішнім поділом. Усього в реєстрі Словника понад тисячу омокомплексів, дібраних із тлумачного Словника української мови в одинадцяти томах. Авторки розширили поняття «міжчастиномовні омоніми» та застосували його до десятих традиційних частин мови і до двох — модальника та звуконаслідувальних слів, виокремлених ними [4: 15]. Вони визначили частиномовну належність компонента омпари чи омокомплексу, морфологічні ознаки самостійних частин мови, подали граматичні характеристики несамостійних одиниць та іншу важливу інформацію. Концепція цього Словника зорієнтована на задоволення потреб вишівської практики викладання граматики на філологічному факультеті. Його вирізняє повнота матеріалу, потрібного для розмежування міжчастиновних омонімів, що сприяє однозначному розв'язанню проблеми граматичних омонімів у теоретичному мовознавстві.

Третій тип граматичних словників репрезентує «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (Київ, 2011). Він став підсумком багаторічної праці співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики. У ньому подано повні словозмінні парадигми слів української мови, що істотно відрізняє його від словників інших типів — орфографічних, тлумачних, перекладних тощо, де традиційно подають обмежену інформацію про словозмінні особливості відмінюваних та дієвідмінюваних слів. Цей Словник укладено не традиційно, у ньому вперше в українському мовознавстві використано засади формалізованого опису словозмінних ознак слів, що спричинено насамперед вимогами сучасної практики: потребами інформаційних технологій, комп'ютерним опрацюванням текстової інформації, тенденціями до формалізованого викладу знань. У реєстрі Словника близько ста сорока тисяч слів, тут використано коди типів парадигм (числа та буквені символи), що слугують формалізованим представленням усієї сукупності словоформ реєстрового слова, — дуже зручним способом об'єднати однакові парадигми багатьох конкретних слів та раціонально використати площу словника. Тут найповніше, найкомпактніше подано систему закінчень відмінюваних і дієвідмінюваних слів, яку фіксували традиційні описи словозміни української літературної мови [9: 3 — 5]. Проте формалізований опис словозмінних

ознак слів зумовив графічний принцип побудови словозмінних парадигм, тобто в парадигмах використано графічні флексії та основи, без уживання додаткових букв. Зокрема, в іменниках чоловічого роду та дієсловах наказового способу, на противагу узвичаєному поділу їх на основу і закінчення, виділено закінчення *-й*, пор.: *кра-й*, *би-й*, замість традиційного нульового закінчення. У представників загальноосвітньої та вищої школи такий поділ породив непорозуміння, а в деяких — навіть і протест, бо вони сприйняли запропонований формалізований спосіб як заміну узвичаєного, тобто тепер так потрібно ділити слова на основу і закінчення.

Важливо наголосити, що в додатку 3 цього Словника є показники кількості слів, яким властива певна парадигма відмінювання, що слугує підставою для розмежування регулярних та унікальних зразків української словозміни. «Грамотичний словник української літературної мови. Словозміна» названо етапною працею в прикладній граматиці, працею, що не має аналогів в українському словникарстві, працею, що зробила вагомий внесок в українську лексикографію, працею, що має незаперечне практичне значення.

Так само етапною, давно очікуваною працею, за оцінкою рецензентів і користувачів, визнано «Словник дієслівного керування» Л. Колібаби та В. Фурси (Київ, 2016), у якій успішно зrealізовано спробу систематизувати вияви керування найуживаніших дієслів сучасної української літературної мови [8]. Цей Словник був запланований і укладений як академічний, ґрунтований на валентності дієслів, але зорієнтований на прибуток видавець (видавництво «Либідь») спонукав переукласти його на довідково-навчальне, практичне видання. Концепція Словника — суто авторська, вона не має аналогів ні в українському, ні в закордонному грамотичному словникарстві. Це — і витлумачення суті керування, і добір безприменникових та применниково-відмінкових форм іменників, субстантивованих прикметників, дієприкметників, займенників, і принципи розмежування керованих форм у стверджувальних та заперечних реченнях, і корекція вживання закінчень у давальному, знахідному та місцевому відмінках та багато інших питань. Авторською є також запропонована структура словникової статті. Її високо оцінено в рецензіях за ємне наповнення грамотичною та іншою інформацією. У спробах трактування дієслівного та прикметникового керування українські мовознавці були і досі не однакові, що природно впливає на вибір закінчення (закінчень) залежного іменника. У розв'язанні цієї дискусійної проблеми укладачки Словника спиралися на прескриптивну грамотичну норму, зафіксовану в граматиці української мови та «Українському правописі», а також на вживання форм іменників у сучасній українській мовній практиці. Наприклад, закінчення іменників II відміни чоловічого роду в давальному відмінку визначено відповідно до історично сформованої прескриптивної норми, тобто в послідовності *-ові*, *-еві* (*-єві*), *-у* (*-ю*). Саме такої послідовності дотримано в іменниках — назвах істот, пор.: *казати синові* і *сину*; *личити братові* і *брату*. Але у визначенні по-

слідовності іменників, до яких поставлено запитання чому?, на перше місце було поставлено форму іменника із закінченням -у (-ю), а на друге — форми іменників із закінченнями -ові, -еві (-єві), пор.: *компенсувати банку і банкові, інституту й інститутові; казати народу і народові, колективу і колективові*. На зміну послідовності форм вплинуло вживання таких іменників у сучасній мовній практиці. Це, власне, був відступ від прескриптивної граматичної норми, адже вона не регламентує вживання закінчень -ові, -еві (-єві), -у (-ю) залежно від семантичної ознаки істота / неістота. Ще очевидніший відступ від прескриптивної граматичної норми спостерігаємо в уже проаналізованому «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна», де всі іменники II відміни чоловічого роду, тобто назви істот і неістот, подано в давальному відмінку однини із закінченнями -у (-ю), -ові, -еві (-єві), пор.: *казати сину і синові; казати народу і народові*.

Зазначена непослідовність у поданні відмінкових закінчень іменників на тлі прескриптивної граматичної норми — явище вкрай небажане, оскільки воно дезорієнтує насамперед користувачів, для яких укладено ці словники, не сприяє послідовному дотриманню граматичних норм, передусім у навчальній та видавничій практиці.

Цей стислий огляд укладених словників і граматичних довідників дає підстави оцінити стан граматичної лексикографії як пошуковий, відкритий до цікавих ідей, до випрацювання оригінальних концепцій, створення засад нових граматичних словників.

Граматично-лексикографічний напрямок, на противагу традиційній лексичній лексикографії, де вже є усталені принципи укладання словників — орфографічних, тлумачних, перекладних та інших, має переважно індивідуально-авторський характер, особливо у створенні засад граматичних словників, значною мірою суб'єктивний у виборі теорії граматичного явища. У межах України цей напрямок мав би бути зорієнтований на академічну граматичну думку, координований з боку Інституту української мови НАН України. Відділ граматики долучається до цих пошуків, консультуючи авторів.

Сучасна мовна практика висуває запити на створення граматичних словників прикладного характеру, передусім довідково-навчальних видань зі складних питань граматичного вживання. Такі видання охоче підтримує і сучасний український менеджмент. Проте нинішня ситуація аж ніяк не перешкоджає укладанню академічних граматичних словників, для яких потрібне кваліфіковане кадрове забезпечення та належне фінансування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабан Г.С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2007. 283 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ, 1988. 236 с.
3. Вихованець І. Концепція «Граматичного словника української мови (прийменники)». *Українська мова*. 2004. № 3. С. 30 — 36.

4. Глібчук Н., Дубосевич У. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів, 2016. 640 с.
5. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники. Херсон, 2007. 340 с.
6. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь служебных частей речи русского языка. Москва, 2004. 816 с.
7. Загнітко А.П., Данилюк І.Г., Ситар Г.В., Шукіна І.А. Словник українських прийменників. Сучасна українська літературна мова. Донецьк, 2007. 416 с.
8. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ, 2016. 656 с.
9. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011. 760 с.
10. Левакіна Т.В. Семантична диференціація та функціонування прийменників соціативності в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. 2011. 252 с.
11. Лозова Н.Є. Іменник: граматичний довідник. Київ, 2016. 284 с.

REFERENCES

1. Balaban, G.S. (2007). Dynamic processes in the prepositional system of modern Ukrainian literary language: diss. ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. Kyiv, 283 p. (In Ukr.)
2. Vykhoanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantic-grammatical aspect*. Kyiv, 236 p. (In Ukr.)
3. Vykhoanets, I. (2004). Concept of "Grammar Dictionary of the Ukrainian language (prepositions)". *Ukrainian language*. No. 3. pp. 30 — 36. (In Ukr.)
4. Glybchuk N., Dubosevich U. (2016). *Dictionary of inter-language homonyms of modern Ukrainian language*. Lviv, 640 pp. (In Ukr.)
5. Gorodenska, K. (2007). *Grammar Dictionary of the Ukrainian language. Connections*. Kherson, 340 p. (In Ukr.)
6. Efremova, T.F. (2004). *A spelling dictionary of the service parts of the speech of the Russian language*. Moscow, 816 p. (In Russ.)
7. Zagnitko, A.P., Danylyuk, I.G., Sitar, G.V., Shchukina, I.A. (2007). *Dictionary of Ukrainian prepositions. Contemporary Ukrainian Literary Language*. Donetsk, 416 p. (In Ukr.)
8. Kolibaba, L., Fursa, V. (2016). *Dictionary of verbal control*. Kyiv, 656 p. (In Ukr.)
9. Kritska, V.I., Nedozim, T.I., Orlova, L.V., Pusdireva, T.K., Romanyuk, Y.V. (2011). *Grammar dictionary of the Ukrainian literary language. Word change*. Kyiv, 760 p. (In Ukr.)
10. Levakina, T.V. (2011). Semantic differentiation and functioning of prepositions of socialism in the Ukrainian language: diss. ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. 252 p. (In Ukr.)
11. Lozova, N. E. (2016). *Noun: grammar directory*. Kyiv, 284 p. (In Ukr.)

Статтю отримано 23.01.2018

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

GRAMMATICAL LEXICOGRAPHY: CONDITION AND PERSPECTIVES

The article describes the grammatical lexicography as a separate branch of Ukrainian linguistics with search, individual and authorial character, which is primarily shown in grammatical dictionaries made on various theoretical principles.

The conceptual peculiarities and new principles of constructing academic grammatical dictionaries and reference books of such units as conjunctions, prepositions and particles are marked, the differences of the first used formalized description of word-changing signs of words in the grammatical dictionary, which is caused primarily by the requirements of modern practice, are noted.

The innovative character of the first created dictionary of verbal control is grounded, attention is paid to the criteria of the choice of verb dependent grammatical forms of nouns and their endings.

The first and very important for modern linguistic practice grammatical dictionary of inter-part-of-speech homonyms, which contains and fully describes according to the broad source base homo-pairs and homo-complexes of the Ukrainian literary language, was positively evaluated.

The tendency towards the compiling of educational dictionaries on the material of full-meaning classes of words, devoted to the most difficult questions of their grammatical use or changing was stated.

Keywords: *grammatical lexicography, academic grammatical dictionaries, grammatical reference books, function words, full-meaning parts of speech, word change, verb-change on cases, grammatical form, ending.*